

Szabó T. Attila

Az első magyar természettudományos kézikönyv (Melius Péter: *Herbárium*, 1578, Kolozsvár) második mutatójába foglalt orvosi fogalmak

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK Jelen feldolgozás Melius Péter *Herbáriumának* orvosi fogalmait foglalja össze mutató formájában. Ez a mutató a *Magyar Orvosi Nyelv* folyóirat alapító főszerkesztőjének, Bősze Péternek a kérésére készült, és a folyóiratnak a XVI. századi magyar orvosi nyelv és tudásanyag vizsgálatára szánt vonulatába illeszkedik (Bősze–Szabó 2013; Szabó 2013; Offner 2014). Ezt a vonulatot a *Kaleidoscope* online folyóirat is gyakran tükrözi (hivatkozások Szabó–Tóth 2015). Mutatóinkban elsősorban az adatok rendszerezésére törekedtünk, és a táblázatos feldolgozáshoz a lehető legkevesebb kommentárt fűztük.

Különleges érzés volt számítógéppel dolgozni ezeken a mutatókon, melyek alapját özvegy Heltai Gáspárné nyomdászai készítettek, vagy talán éppen saját maga és fia, ifjabb Heltai Gáspár hozzávetőleg 440 évvel ezelőtt „tentával és pennával” a *Herbárium* első betördelt példánya felé hajolva – vélhetőleg az ívek körülvagásakor fennmaradt kutyanyelveken.

A *Herbárium* nem orvosi munka. A magyar botanikatörténet és a magyar gyógyszerészet-történet jobban számon tartja, mint az orvostörténet. Ez még értékesebbé teszi azt a közismertnek tekinthető és nagyobb részt ma is érthető, követhető szakmai thesaurust, szakszókincstárat (és a mögötte megbúvó tudást), amely a mutatóban, mutatókban tükröződik (Melius 1578; l. még Szabó 1978, 1979, 2001, 2002, 2005).

CÉLKITŰZÉS A jelen összeállításának két fő célja van: 1) Egyrészt bemutatja azokat az orvosi fogalmakat, amelyeket 1578-ban a kor igényeit ismerő kolozsvári nyomdászok hasznosnak és szükségesnek tartottak bevenni az első magyar nyomtatott természettudományos kézikönyv második mutatójába. 2) Másrészt segíti ennek az anyagnak egy kortárs nyomdai kéziratban – Várad Lencsés György *Egész orvosságról való könyv azaz Ars medica* című munkájában – található orvosi fogalmakkal való minőségi és mennyiségi összehasonlítást (Várad Lencsés 1577k.; Bősze–Szabó 2013).

ANYAG ÉS MÓDSZER Az első magyar természettudományos kézikönyv (Melius 1578) „orvosi” mutatójába foglalt fogalmakat három táblázatba rendeztük:

Az 1. táblázat a Heltai Gáspárné kolozsvári nyomdájában készült *Herbárium* (1578) második mutatójába foglalt orvosi fogalmakat mutatja be betűrendben. Ez az eredeti mutató címszavainak (a kifejezéseken belül szereplő fogalmakkal kiegészített) bemutatása.

A 2. táblázat az 1. táblázat orvosi fogalmait a bajok orvoslására javasolt receptek számának csökkenő sorrendjében mutatja be. Ez a táblázat azt érzékelteti, hogy a *Herbárium* szerzője, illetve a mutatók szerkesztői saját korukban milyen betegségeket, bántalmakat tartottak fontosabbnak vagy kevésbé fontosnak.

A 3. táblázat a Heltai-nyomdában külön nem mutatózott, de az „orvosi” mutatóban összetételekben szereplő gyógyítással kapcsolatos fogalmakat is tartalmazza.

A mutatóban használt jelzések értelmezéséhez az alábbi megjegyzések szolgálnak segítségül:

1. A fogalmak helyesírásában a *Herbárium* (1578) 400 éves emlékkiadásának átírását követtük (Szabó 1978; Szabó–Bíró 2000).
2. A félkövérrel szedett fogalmakat 1578-ban Kolozsvárott özvegy Heltai Gáspárné és könyvkészítő munkatársai külön címszavakként vették fel a következő fejlécű mutatóba: „*Második laistrom, melybe minémű betegségekről való orvosságot akarsz tudni, megtalálod ez rendben, amint jegyzése vagy a numerusnak, az 1. a numerus után első faciest jegyzi, a 2. a másodikat, hogy megfordítod a levelet*” (Melius 1578.).
3. Félkövér dőlt betűvel szerepelnek az eredeti mutatóba (Melius 1578) felvett, de nem kimondottan orvosi kifejezések (például borászati, állatgyógyászati stb.).
4. Dőlt betűvel kerültek ebbe a mutatóba a kifejezések belsőben szereplő orvosi fogalmak.
5. Az összeállítás forrása a Szabó–Bíró (2000) *Ars medica electronica* című CD-ROM *Tudomány* mappájának

MMED-mappájában olvasható digitális feldolgozás volt. Ezt azért szükséges megjegyezni, mert ismeretes, és a jelen feldolgozás során is beigazolódtott, hogy a *Herbárium*-nak több kiadása (nyomdai változata) készült, és ezeknek a mutatói nem azonosak. Például a Szabó (2002) által gondozott hasonló kiadás mutatója is eltér némileg az itt feldolgozott nyomdai változattól. Ezeknek az eltéréseknek a vizsgálata azonban nem volt most feladatunk.

6. Ugyancsak nem tekintettük feladatunknak azoknak a fogalmaknak a feldolgozását, amelyek a *Herbárium* szövegében szerepelnek ugyan, de amelyeket 1578-ban Kolozsvárott a *Herbárium* „szerkesztői” nem tartottak fontosnak a mutatóba felvenni.

7. A fogalmak után álló számok a fogalom előfordulásának a gyakoriságát jelzik az eredeti mutatóban.
8. A *l./l. még* = lásd utalás azokat az összetételeket jelzi, amelyekben a fogalom még felbukkan.
9. A jelen feldolgozás nem filológiai, hanem természettudományi szempontokat követ. Ennek következménye például, hogy a XVI. századi magyarban „asszonyi lény” jelentésű *asszonyállat* kifejezés a jelen feldolgozásban egyszerűen *asszonyként* szerepel.
10. A fogalmak után szereplő számok a fogalmak gyakoriságát mutatják az eredeti mutató szerint (Melius 1578).

EREDMÉNYEK

1. táblázat: Az első magyar természettudományos kézikönyv, a *Herbárium* (Melius 1578) mutatójában foglalt orvosi fogalmak a bajok betűrendjében (Szabó–Bíró 2000 alapján)

A, Á	<i>Asszonynepek l. asszony</i>	C, CS	
<i>Ád = ad</i>	<i>Asszonyállat l. asszony</i>	Colica	11
<i>Ád l. színt ád</i>	<i>Aszú kórság</i>	Combnak dagadása	2
<i>(semergezett orcának)</i>		Csecsnek betegsége	5
Ágyéknak dagadása	B	Csecsnek keménsége	1
Ágyéknak fájás	Balhák	<i>Csengés l. fülnek</i>	
Agyvelő	Bánat (szüből)	<i>Csepegés l. még vizelet</i>	
Ajak hasadás	Barom döge	<i>Csepegő vizelet</i>	2
Ájulás	<i>Barom rühe</i>	Csimaz	2
Aki nem alhatik	Barom sebében féreg	<i>Csípés l. darázs</i>	
<i>Alászállás l. bél, gyermek</i>	<i>Behegged l. húst összeforraszt</i>	<i>Csípése l. méhnek ~</i>	
Alfelen való fakadék	Béka emberben	Csoklás	9
Alfelen való süllő	Béka(házban)	Csont (törés)	1
<i>Allás l. vérállás</i>	<i>Bél alászállása l. gyermek</i>	<i>Csömör l. tekerő ~</i>	
<i>Állat = állít</i>	Bélfájás	Csömörlés	9
<i>Állat l. okádás</i>	Bélnék sebe		
<i>Állatás l. orra vére</i>	<i>Belső betegség l. még gyermek</i>	D	
<i>Álmatlanság – lásd: aki nem</i>	Belső betegség	Dagadás	23
<i>Alól l. purgáció</i>	Belső dagadás	<i>Dagadás l. még asszony belső;</i>	
Aludt vér	Belső dögösség	<i>fülnek; fő; gyomor; has;</i>	
Aluszékónság	<i>Belső seb l. seb</i>	<i>nyaknak; szem; comb; nyelv;</i>	
<i>Alvás</i>	Béltisztítás	<i>seb; torok; fáradtság</i>	
Alvó betegség	<i>Betegség l. még belső; csecs;</i>	Darázscsípés	2
Apró fakadék	<i>gyermek, belső; szeméremtest;</i>	Disznódög	2
<i>Asszony l. gyermekágy</i>	<i>lidércs</i>	Dühös barom	1
<i>Asszony l. meddű ~</i>	<i>Bogár = víziborjú</i>	Dühös marás	12
<i>Asszony l. még szülő ~</i>	Bogárt megitt	<i>Dög l. még disznó, barom</i>	
Asszony ~ feje vére	<i>Bolhák l. balhák</i>	Dögös ház	1
Asszony ~ meddűé térszen	Bolondulás		
<i>Asszony ~ megszállott vére</i>	Bornak jó szagot ád	E, É	
<i>Asszony ~ hát/oldal fájdalma</i>	Buja kívánság	Ebmarás	1
<i>Asszony ~ /ok/ lábdagadása</i>	Büdös száj	Egerek e	3
<i>Asszonyember l. asszony</i>	Bőr (szín)	Égés	14
<i>Asszonyember l. magtalan</i>	<i>Bőr l. Gyermek</i>	Elesett tag	1
Asszonyember vérfolyása	Bőrhámlás	Elme (erősítés)	5

<i>Elveszt l. szepelót;</i>					
<i>szórt szemeldekről;</i>					
<i>Elűz l. kígyót;</i>					
<i>májnak hévsége</i>					
Émelygő gyomor	1				
<i>Emésztés l. nem emészthet</i>					
Emésztés	8				
Epe	2				
<i>Érlel l. kelevén</i>					
<i>Erősít l. például elmét</i>					
<i>Erősítés l. fog; gyomor; fővelő</i>					
Erőtlenység	3				
<i>Esik l. seggi remse</i>					
Ételt kíván	3				
Ételutálás	1				
Etetés (étetés?)	4				
<i>Étvágygerjesztés</i>					
<i>l. ételt kívántat</i>					
F					
<i>Fájás l. hólyag; lép; máj; bél; fog;</i>					
<i>fül; fő; gyomor; has; inak;</i>					
<i>ínyek; köldök; szem; szű /szív/;</i>					
<i>térd; torok; mell/y/; oldal;</i>					
<i>Fájdalma, fájdalom</i>					
<i>l. asszony, farcsík, nyeldeklő</i>					
Fakadék	5				
<i>Fakadék l. mérges</i>					
Fáradtság	2				
Fáradtságból dagadás	1				
Farcsiknak fájdalma	1				
Farkas seb	2				
Farsába	12				
<i>Fej l. korpás</i>					
<i>Fejér vér l. asszony</i>					
<i>Fejérvérfolyás l. asszony;</i>					
<i>asszonyember</i>					
<i>Fejfájás l. főfájás</i>					
<i>Fejsze, szablya élit erősít</i>	1				
Fekély	2				
<i>Fekély l. még orrában való</i>					
Fekete orca	2				
Fekete sár	2				
<i>Feleség l. szeretet indít</i>					
Fene seb	9				
Féreg (emberben)	3				
<i>Féreg l. még barom; fülben;</i>					
<i>hasban való; palaszkféreg</i>					
Férfiúság	3				
<i>Férgesedik l. megférgesedik</i>					
<i>Festés l. haj</i>					
<i>Firfiútest l. magot</i>					
Flegma	1				
<i>Fogás l. szű /szív/!</i>					
Fog íny rothadás	1				
Fogerősítésre	2				
Fogfájástól	29				
Fognak odvassága	1				
Fogtisztításra	1				
<i>Folyás l. magnak folyása;</i>					
<i>fülből; fő; has; vérfolyás</i>					
Folyó tüzes seb	1				
<i>Forraszt l. húst</i>					
<i>Forrasztani l. sebforrasztani</i>					
Francu	5				
Fulladás	11				
Fül mellett való kelés	2				
Fülbe való féreg	5				
Fülben kelevény	7				
Fülből való folyás	2				
Fülnek csengése	6				
Fülnek dagadása	1				
Fülnek fájása	8				
Fődagadás	1				
<i>Főfájás l. részsegtől való</i>					
Főfájás	23				
Főfolyás	1				
Főnek szédelgése	14				
Fő tisztítása	5				
Fővelőnek erősítése	1				
<i>Fő l. még serke</i>					
G					
Gégének szárazsága	1				
Gelesztát kiveszt	15				
Gelyvás torok	14				
<i>Giliszta l. geleszta</i>					
Görcs	10				
Guttaütés	9				
GY					
Gyermek (varas)	1				
Gyermek béle alászállása	1				
Gyermek belső betegsége	1				
Gyermek bőrök hámol	1				
Gyermek hasát gyógyítja	1				
Gyermek hideglelése	1				
Gyermek köldöke alászáll	1				
Gyermek köldöke	1				
Gyermek tökössége	2				
Gyermekágy	1				
Gyermeket (holtat) kihoz	2				
Gyermeket anyja méhébe öl	3				
Gyermekferesztés	1				
<i>Gyermek l. még holt</i>					
<i>Gyógyít l. gyermek hasát;</i>					
<i>mérges sebet; naptól feketült orca;</i>					
<i>orrcsepegés; rebegő nyelv;</i>					
<i>süketség; régi seb; sebgyógyítani;</i>					
<i>tur</i>					
Gyomor dagadása	1				
Gyomor erősítése	1				
Gyomor hévsége	3				
Gyomor hidegsége	12				
Gyomorfájás	8				
Gyomorlagyítás	1				
Gyomortisztítás	1				
H					
Hagymáz	16				
Hajfestés	3				
Hajnevelés	2				
<i>Haj l. még hulló</i>					
<i>Halak bolondítása</i>	1				
Hallás	2				
Hályog	3				
<i>Hámlás l. még bőr</i>					
<i>Hámol l. gyermek</i>					
<i>Harapás l. még kígyóharapás</i>					
<i>Harapás l. pók</i>					
Has keményítés	6				
Has korrogása	2				
Hasat lágyít	1				
Hasba való féreg	1				
Hasdagadás	5				
Hasfájás	25				
Hasfolyás	7				
Hasindításra	14				
Haskenés	1				
Haslagyítás	1				
Hastekerés	3				
<i>Has l. még gyermek;</i>					
<i>vérhas</i>					
<i>Hasznos l. rettegek</i>					
<i>Hátfájás l. asszonynépek</i>					
Havi kórság	14				
Házi féreg	1				
<i>Hegged l. húst összeforraszt</i>					
Hévség	6				
<i>Hévség l. májnak hévsége</i>					
<i>Hévség l. még gyomor</i>					
Hideg (vette láb)	1				
Hideglelés	27				
<i>Hideglelés l. még gyermek</i>					
<i>Hidegség l. még gyomor</i>					
Himlő(s orca)	4				
Hólyagnak fájása	1				
Holt gyermek (et kihoz)	11				
<i>Holt l. gyermek</i>					
Homályos szem	3				
<i>Homályosság l. szemnek</i>					

Hulló haj	1	<i>Könnyebbit l.</i>	Méhnek csipése	1	
Hurut	28	<i>például érmelygő gyomrot</i>	Melankólia	5	
Húst öszveforraszt	1	<i>Könnyebbség l. szülő asszony</i>	<i>Mell l. melly</i>		
I		<i>Könnyez l. könnyez</i>	Mellyfájás	9	
Inak fájása	8	Könnyező szem	1	Mellynek romlása	1
Inak sugorodása	3	<i>Köp l. pök</i>		Mellytisztítás	10
<i>Indít l. férfiuságot; okádást; szeretet; hasat</i>		<i>Körem = köröm</i>		<i>Menstruáció l. havikórság</i>	
Ínyeknek fájása	2	<i>Körem l. vak körem</i>		Menyülés	2
Ínyeknek rothadása	2	Köszvény	17	Méreg (ne ártson)	1
<i>Íny l. még fogíny</i>		Kötés	1	Mérges állat	1
		<i>Követ l. még kő</i>		Mérges étel, ital	3
		Követ ront	3	Mérges fakadék	2
				Mérges marás	11
J		L		Mérges seb	2
Juhok betegsége	1	<i>Láb l. még törött; hidegvette</i>		Mérget tisztít emberből	1
K		<i>Lábdagadás l. asszony; asszonynépek</i>		Mérgezés /méreg ellen	10
Kékiült test (verés miatt)	6	<i>Lágyít l. még hasat; gyomor; dagadás</i>		<i>Mérgezés l. még etetés, étetés</i>	
Kelés	10	<i>Leesés l. nyelvcsap;</i>		<i>Mérgezés l. még méreg</i>	
<i>Kelés l. még fül mellett való</i>		<i>kezeleesett</i>		Minden marás	1
Kelevén	4	Legyek ellen (húst megül)	1	Moly (eszi a ruhát)	2
<i>Kelevény/ly/ l. fülben</i>		Legyek	2	<i>Mosni l. szájmosni</i>	
<i>Kelevény l. kelevén</i>		<i>Légzés l. még nehezen</i>		N	
<i>Keményítés l. has</i>		Lélegzetöt nehezen vész	3	Naptul feketült orca	1
<i>Keményység l. csecs</i>		<i>Léleket l. lélegzet</i>		Nátha	15
<i>Kenés l. has</i>		<i>Lelés l. hideglelés</i>		Nehéz vizelet	1
<i>Kéz l. kezeleesett, kéztül</i>		Lép	3	Nehezen légzés	8
Kéz(tül)	10	Lépnek fájása	10	Nem emészthet	2
Kezeleesteknek	3	<i>Lesett l. taga, keze leesett</i>		<i>Nevel l. magot nevel</i>	
<i>Kígyó (emberből)</i>	6	Leves var	6	<i>Nevel l. szört</i>	
Kígyóharapás	23	Lidérces betegség	3	<i>Nevelés l. még növelés</i>	
Kígyót (háztól) elűz	2	Ló turja	2	<i>Nevelés l. haj; tej</i>	
<i>Kihányat lásd turhát</i>		<i>Lórih (lórüh)</i>	1	Nyaknak dagadása	1
<i>Kihoz l. még holt gyermek; méh, gyermek (holt)</i>		M		Nyálat kivonzon	1
<i>Kíván l. ételt</i>		Magnak folyása	6	Nyálat tisztít	7
<i>Kívánság l. buja</i>		Magot nevel férfiú testében	1	Nyarlott bortul orvosság	1
<i>Kiveszt l. gelezesztát; vadhúst</i>		Magtalanná tész asszonyt	1	Nyeldeklő fájdalma	1
<i>Kivonzon l. még testbe lőtt nyilat; töviset; nyálat; nyilat; sebből</i>		Máj(at tisztít)	2	Nyelvcsap leesése	4
<i>Kiűz l. kígyót; féreg, házi</i>		Májfájás	8	Nyelvnek dagadása	6
<i>Klevén l. kelevény; orcán való</i>		Májnak hévsége	1	<i>Nyil l. még testbe lőtt ~</i>	
Kopaszág	2	<i>Marás l. még dühös, eb;</i>		Nyilallás	6
Korpás fej	2	<i>minden marás; mérges marás</i>		<i>Nyilallás l. még váll közötti</i>	
<i>Korrogás l. has</i>		Máttra	11	Nyilat kivonzon	6
Kórság	23	Meddű asszony	2	<i>Nyit l. hallást</i>	
<i>Kórság l. még havi;</i>		<i>Meddű l. asszony</i>		O	
<i>vérkórság; vízkórság</i>		<i>Meddő l. meddű</i>		<i>Odvasság l. fog</i>	
Kosz	22	<i>Meddőség l. asszonyember</i>		Okádást állat	4
<i>Külső seb l. seb</i>		<i>Megalszik l. tej</i>		Okádást indít	4
Kő	27	<i>Megfégeseedik l. sajt</i>		Oldalfájás	1
<i>Kő l. még követ</i>		<i>Megkötés l. kötés</i>		<i>Oldalfájás l. még</i>	
<i>Köldök l. gyermek</i>		<i>Megül (hus) l. legyek</i>		<i>asszonynépek</i>	
Köldöknek fájása	1	<i>Megöl l. még serke</i>		Oltvar	1
		<i>Megöl l. rókát</i>		Omlott száj	7
		<i>Méh l. gyermek</i>			

Orbánc	10	<i>Sár l. fekete</i>	<i>semergezett orca</i>		
<i>Orca l. orca</i>		Sár	18	<i>Szív l. szű</i>	
Orcán való kelevén	2	Sárgaság	30	Szomjúság	8
Orcának színe	2	Sárvíz	3	<i>Szű = szív</i>	
Orcát tisztít sömörtől	3	Seb külső és belső	1	<i>Szű l. még bánat</i>	
<i>Orca l. még himlős; fekete;</i>		<i>Seb l. még barom; bél; fene;</i>		Szűfogás	1
<i>semergezett; szeplő</i>		<i>folyó; rothadt; vadhús</i>		Szülő asszony	
Orra vére állatása	7	Sebből töviset kivonszon	1	könnyebbsége	6
Orrában való fekély	1	Sebből vasat kivonszon	1	Szűnek fájása	5
Orrában való süll	1	Sebdagadás	3	Szürettegés	1
Orracsepegés	1	Sebforrasztani	17	Szömölcsö(k)	14
<i>Orvosság l. szájnak; veséknek;</i>		Sebgyógyítani	5	Szört szem	1
<i>nyarlott bor;</i>		Sebrekedés	1	Szört niveldekről elveszt	3
<i>semergezett orca</i>		Sebtisztítani	10	<i>Sömör l. még orcát</i>	
<i>Ótvar l. oltvar</i>		Seggi remese, torong, esik	3	Sömöreg	8
		Semergezett orca színe	1		
Ö		Sennyedeg	5	T	
<i>Öl l. gyermek</i>		Sérés	2	Tag l. elesett	
<i>Összeforraszt l. húst</i>		Serke (főben, megöl)	1	Taga leesett	1
		<i>Serke l. tetű</i>		<i>Téj = tej</i>	
P		<i>Sérves = sérés ???</i>		Téj <i>hogy meg ne aludjék</i>	1
Palasz/k/ féreg	1	<i>Sugorodás l. inak</i>		<i>Tej l. téj.</i>	
Pókharapás	3	Sükettség	1	Tejnevelés	9
Pokolvar	3	<i>Süll l. Alfelen való</i>		<i>Tekerés l. még has</i>	
Purgatio alol	4	<i>Süll l. orrában való</i>		Tekerő csömör	6
<i>Pökés l. vérpökés</i>		Süll	13	Térd fájás	1
				<i>Test (férfiúi) l. magot</i>	
R		SZ		<i>Test l. kékült, verés</i>	
Rászt	25	Száj l. még büdös		Testbe lőtt nyilat kivonszon	1
Rebegő nyelv	1	<i>Száj l. még omlott</i>		<i>Tesz l. magtalanára tesz</i>	
Régi főfájás	1	Szájmosni	1	Tetű és serke veszteni	4
Régi seb	1	Szájnak orvossága	14	Tisztít (lépet)	3
Rekedés	7	Szakadás	12	<i>Tisztít lásd még mérget;</i>	
<i>Rekedés l. még sebrekedés</i>		Száradás	1	<i>fekete orca, fekete sár;</i>	
<i>Remse l. seggi remse</i>		<i>Száradság l. gége</i>		<i>flegma; májat; korpás fő;</i>	
Részegség	1	<i>Szédelgés l. még fő</i>		<i>nyálat; orcát; vért; orrcsepegés;</i>	
Részegségből való főfájás	2	Székrekedés = rekedés		<i>sebtisztítani</i>	
Reszketegesség	3	<i>Szem l. még homályos</i>		<i>Tisztítás l. fog</i>	
Rettegek	1	<i>Szem l. még könnyez</i>		<i>Tisztítás l. még bőr; fő; gyomor;</i>	
<i>Rettegés l. szűnek</i>		Szem l. még véres ~		<i>dögös ház</i>	
<i>Rettegők = rettegek ?</i>		Szemdagadás	12	<i>Tisztulás l. szemtisztulás</i>	
Rih /-rüh/	11	<i>Szemeldek</i>		Torok dagadás	8
<i>Rih l. lórih, rüh.</i>		<i>l. szört szemeldekről</i>		<i>Torok l. még gelyvás</i>	
<i>Rókát megöl</i>	1	Szeméremtest betegsége	9	Torokfájás	3
<i>Romlás l. melyromlás</i>		Szemfájás	3	Torokgyík	12
<i>Ront l. kő</i>		Szemnek homályossága	9	<i>Torong l. seggi remse</i>	
<i>Rothadás l. fogíny</i>		Szemnek viszketése	1	<i>Tur l. ló turja</i>	
<i>Rothadás l. még inyek</i>		Szemtisztulás	7	Turhát kihányat	5
<i>Rothadás l. tudórothadás</i>		<i>Szemölcs l. szömölcső</i>		Turt gyógyít	1
Rothadt seb	9	<i>Szemöldök l. szemeldek</i>		Tüdőfájás	10
<i>Rüh l. rih, l. még barom</i>		Szent Antal tüze	20	Tüdőrothadás	6
		Szeplőt elveszt orcáról	1	<i>Tűz l. Szent Antal tüze</i>	
S		Szeretetöt indít emberben	1	Tüzes dagadás	10
Sajt <i>meg ne férgesedjen</i>	1	<i>Szín l. még orcának; ád;</i>		Tüzes fakadéktól 7	1

<i>Tüzes l. még dagadás,</i>		V	Vérkórság	4
<i>fakadék,</i>		Vadhúst kiveszt sebből	Vérpökés	5
<i>folyó</i>		Vak körem	Vért tisztít	3
<i>Tökösség l. még gyermek</i>		Váll között nyilallás	Vesék	14
Tökösség	8	<i>Var l. még leves var</i>	<i>Vesz l. lélegzetőt</i>	
<i>Törés l. csont</i>		Var	<i>Vette l. hidegvett</i>	
Törött láb	2	<i>Varas l. Gyermekek</i>	Viszketegség	5
<i>Tövis l. még sebből</i>		<i>Vas l. sebből</i>	<i>Viszketés l. szemnek</i>	
Töviset kivonszon	2	<i>Velő l. fővelő</i>	Vizelet csepegése	3
		Vérállás	<i>Vizelet l. még csepegő;</i>	
U		<i>Véráztatás l. orra</i>	<i>nehéz; véres</i>	
<i>Utál l. Étél</i>		<i>Verés l. test, kékiült</i>	Vízborjút megitt	1
		Véres szem	Vizkórság	22
Ü		Véres vizelet		
<i>Ütés l. még gutta</i>		Vérfolyás	ZS	
<i>Űz l. férget</i>		<i>Vérfolyás l. asszony</i>	<i>Zsába, sába l. far</i>	
<i>Űz l. még kiüz</i>		Vérhas	<i>Zsugorodás l. még inak</i>	

2. táblázat: A *Herbárium* (Melius 1578) mutatójába foglalt orvosi fogalmak – a bajok orvoslására javasolt receptek számának csökkenő sorrendjében (Szabó–Bíró 2000 alapján)

20–30 RECEPT VAN A KÖVETKEZŐKRE

- 30 Sárgaság
- 29 Fogfájás
- 28 Hurut
- 27 Kő; Hideglelés
- 25 Rászt; Hasfájás
- 23 Kórság; Kígyóharapás; Főfájás; Dagadás
- 22 Vízkórság; Kosz
- 20 Szent Antal tüze

393 ADAT ÖSSZESEN 14 FOGALOMRA

10–18 RECEPT VAN A KÖVETKEZŐKRE

- 18 Sár
- 17 Sebforrasztás; Köszvény
- 16 Hagymáz
- 15 Nátha; Geleszta
- 14 Vesék (baja); Szömölcső(k); Szájnak orvossága; Havi kórság; Hasindítás; Gelyvás torok; Főnek szédelgése; Égés;
- 13 Sül
- 12 Torokgyík; Szemdagadás; Szakadás; Gyomor hidegsége; Farsába; Dühös /eb?/ marás; Belső betegség;
- 11 Rih; Mérgező marás; Mátra (méh betegségei); Holt gyermek (et kihoz); Fulladás; Colica
- 10 Tüzes dagadás; Tüdőfájás; Sebtisztítás; Orbánc; Mérgezés /Méreg; Mellytisztítás; Lépnek fájása; Kéz(fájás); Kelés; Görcs; Aszú kórság.

460 ADAT ÖSSZESEN 40 NÉVRE

6–9 RECEPT VAN A KÖVETKEZŐKRE

- 9 Tejnevelés; Szemnek homályossága; Szeméremtest betegsége; Rothadt seb; Mellyfájás; Guttaütés; Fene seb; Csömörlés; Csoklás;
- 8 Torok dagadás; Tökösség; Szomjúság; Sömöreg; Nehezen légzés; Májfájás; Inak fájása; Gyomorfájás; Fülnek fájása; Emésztés;

- 7 Vérfolyás; Szemtisztulás; Rekedés; Orra vére állatása; Omlott száj; Nyál tisztítás; Hasfolyás; Fülből való folyás; Belsőfájás; Ágyékának fájása; Fülben kelevény;
- 6 Vérállás; Tüdőrothadás; Tekerő csömör; Szülő asszony (könnyebbsége); Nyilat (kivonszon); Nyilallás; Nyelvnek dagadása; Magnak folyása; Leves var; Kígyó (emberből); Kékült test; Hévség; Has keményítés; Fülnek csengése; Asszony ~ megszállott vére; Aludt.

334 ADAT ÖSSZESEN 46 FOGALOMRA

3-5 RECEPT VAN A KÖVETKEZŐKRE

- 5 Viszketegség; Vérpökés; Vérhas; Turha; Szűnek fájása; Sennyedeg; Sebgyógyítás; Melankólia; Hasdagadás; Fülbe való féreg; Francu; Főtisztítás; Fakadék; Elme (erősítés); Csecsnek betegsége (15 FOGALOM)
- 4 Vérkóróság; Véres szem; Tetű és serke vesztés; Purgatio; Okádás indítás; Okádás állatás; Nyelvcsap leesés; Kelevén; Himlő(s orca); Etetés /étetés?/; Buja kívánság; Belső dögösség; Bánat (szűből) (14 FOGALOM)
- 3 Vizelet véres; Vizelet csepegése; Vért tisztítás; Véres vizelet; Vak körem; Torokfájás; Szórt személdekon; Szemfájás; Seggi remese, torong; Esik; Sebdagadás; Sárvíz; Reszketegesség; Pokolvar; Pókharapás; Orca sömör; Mérges étel, ital; Lidérces betegség; Lépi; Lélegzetöt nehezen vész; Követ ront; Kezeleesett; Inak sugorodása; Homályos szem; Hastekerés; Hályog; Haj festés; Gyomor hévsége; Gyermeket anyja méhébe öl; Egerek; Férfiúság; Féreg (emberben); Ételt kíván; Erőtlenség; Bolondulás; Asszonyember vérfolyása; Aluszekonság; Aki nem alhatik.

248 ADAT ÖSSZESEN 38 FOGALOMRA

2 RECEPT VAN A KÖVETKEZŐKRE

Var; Töviset kivonszon; Törött láb; Sérés; Részségből való főfájás; Orcának színe; Orcán való kelevén; Moly (eszi a ruhát); Mérges seb; Mérges fakadék; Menyülés; Meddű asszony; Máj(at tisztít); Ló turja; Legyek; Korpás fej; Kopaszág; Kígyót (háztól) elűz; Ínyeknek rothadása; Ínyeknek fájása; Has korrogása; Hallás; Hajnevelés; Gyermeket (holtat) kihoz; Gyermek tökössége; Fül mellett való kelés; Fogerősítés; Fekete sár; Fekete orca; Fekély; Farkas seb; Fáradtság; Epe; Emésztés (Nem emészthet); Disznódög; Darázscsípés; Csimaz; Csepegő vizelet; Comboknak dagadása; Béltisztítás; Belső dagadás; Béka emberben; Balhák; Alfelen való sül; Alfelen való fakadék; Agyvelő; Ágyék dagadás.

94 ADAT ÖSSZESEN 47 FOGALOMRA

1 RECEPT VAN A KÖVETKEZŐKRE

Víziborjút megitt; Váll között nyilallás; Vadhúst kiveszt sebből; Tüzes fakadék; Tur; Testbe lőtt nyilat kivonszon; Térd fájás; Tej hogy meg ne aludjék; Taga leesett; Szűrettegés; Szűfogás; Szőrnevelés; Szeretetöt indít emberben (feleségéhez); Szeplőt elveszt orcáról; Szemnek viszketése; Száradás; Szájmosás; Süketség; Serke (főben, megöl); Semergett orca színe; Sebrekedés; Sebből vasat kivonszon; Sebből tövisset kivonszon; Seb külső és belső; Sajt meg ne férgesedjen; Rókat megöl; Rettetés; Részség; Régi seb; Régi főfájás; Rebegő nyelv; Palasz féreg; Orracsepegés; Orrában való sül; Orrában való fekély; Oltvar; Oldalfájás; Nyeldekő fájdalom; Nyarlott bortul orvosság; Nyálat kivonszon; Nyaknak dagadása; Nehéz vizelet; Naptul feketült orca; Minden marás; Mérget tisztít emberből; Mérges állat; Méreg (ne ártson); Mellynek romlása; Méhnek csípése; Magtalanná tész asszonyt; Magot nevel férfiú testében; Májnak hévsége; Lóri/ü/h; Legyek ellen (húst megöl); Kötés; Könyvező szem; Köldöknek fájása; Juhok betegsége; Haslágtyítás; Húst öszveforraszt; Hulló haj; Hólyagnak fájása; Hideg (vette láb); Házi féreg; Haskenés; Hasba való féreg; Hasat lágyít; Halak bolondítása; Gyomortisztítás; Gyomorlágtyítás; Gyomor erősítés; Gyomor dagadás; Gyermekferesztés; Gyermekágy; Gyermek köldöke; Gyermek köldeke alászállása; Gyermek hideglelése; Gyermek hasát gyógyítása; Gyermek bőrök hámol; Gyermek belső betegsége; Gyermek béle alászállása; Gyermek (varas); Gégeének szárazsága; Fülnek dagadása; Fővelőnek erősítése; Folyó tüzes seb; Fogtisztítás; Fognak odvassága; Fog iny rothadás; Főfolyás; Fődagadás; Flegma; Fejsze, szablya élit erősít; Farcsiknak fájdalom; Fáradtságból dagadás; Ételutálás; Émelygő gyomor; Elesett tag; Ebmarás; Dühös barom; Dögös ház; Csont /törés/; Csecsnek keménsége; Bűdös száj; Bornak jó szagot ad; Bőrhámolás; Bőr (szín); Bogárt megitt; Bélnek sebe; Béka(házban); Barom sebében féreg; Barom döge; Barom rühe; Asszonyok lábdagadása; Asszonyok/ hát/oldal fájdalom; Asszony meddűé téssen; Asszony~ feje vére; Apró fakadék; Alvó betegség; Alvás; Ájulás; Ajak hasadás.

123 ADAT ÖSSZESEN 123 FOGALOMRA

3. táblázat: A *Herbárium*ban (Melius 1578) *Herbáriumában* külön nem mutatózott, de a mutatóban összetételekben szereplő gyógyítással kapcsolatos orvosi fogalmak betűrendes jegyzéke (Szabó–Bíró 2000 alapján)

- Ád** l. szint *ád* (semmergezett orcának)
Alászállás l. bél, gyermek
Allás l. vérállás
Állat = állít l. okádás
Állatás l. orra vére
Álmatlanság – l. aki nem
Alól l. purgáció
Asszony l. még szülő~; meddű ~; gyermekágy
Asszonyember l. magtalan
Asszonynépek l. asszony
Asszonyállat l. asszony
- Behegged/** l. húst összeforraszt
Bél alászállása l. gyermek
Belső betegség l. még gyermek
Belső seb l. seb
Betegség l. még lidérces; szeméremtest; gyermek, belső; csecs; belső;
Bogár = viziborju?
Bőr l. gyermek
- Csepegés** l. még vizelet; fülnek
Csípése l. méhnek~; darázs
Csömör l. tekerő ~
- Dagadás** l. még fáradtság; torok; sebdagadás; nyelvnek; combnak; szemdagadás; nyaknak; has; gyomor; fülnek; fő; belső; asszony lába
Dög l. barom
Dög l. még disznó
- Elűz** l. májnak hévségét; kígyót
Elveszt l. szőrt szemeldekről; szeplőt
Emésztés l. nem emészthet
Érlel l. kelevén
Erősít l. például elmét
Erősítés l. még fővelő; gyomor.; fog
Es/ik l. seggi remse
Étvágyerjesztés* l. ételt kívántat.
- Fájás** l. mellyfájás; torokfájás; térdfájás; szűnek~; szemfájás; köldök; inyek; inak; has; gyomor; fül; fog; fő; bél; májfájás; lép; hólyag
Fájdalom l. farsík; asszony; nyeldeklő; oldal
Fakadé l. mérges ~
Fej l. még korpás
Fejér vér (folyás) l. asszonyember; asszony
Fejfájás l. főfájás
Fekély l. orrában való
Feleség l. szeretet indít
Féreg férgesedik l. megférgesedik; palaszkféreg; hasban való; fülben; barom
Festés l. haj
- Firfiu test** l. magot
Fő l. még serke
Főfájás l. részegségtől való
Fogás l. szű
Folyás l. még vérfolyás; hasfolyás; fülből; főfolyás; magnak folyása
Forraszt(ani) l. sebforrasztani; húst
- Gyermek** l. még holt
Gyógyít(ani) l. sebgyógyítani régi seb; süketség; rebegő nyelvet; orrcsepegést; naptól feketült orcát; mérges sebet; turt; gyermek, hasát
Gyomor l. émelygő;
- Haj** l. még hulló
Hámol, hámlás l. gyermek; bőr
Harapás l. pók; kígyóharapás
Has l. még vérhas; gyermek
Hátfájás l. asszonynépek
Hegged/ l. húst összeforraszt
Hévség l. még gyomor; májnak hévsége
Hidegletés l. még gyermek
Hidegség l. még gyomor
Homályosság l. szemnek
- Indít, indítás** l. még has; szeretet; okádást; férfiúságot
Íny l. fog
- Kelés** l. még fül merllett való
Kelevén l. még orcán való
Kelevény, kelevén. fülben
Keményítés l. még has
Keményység l. még csecs
Kenés l. még has
Kéz l. kezeleesett, kéztül
Kihányat lásd turhát
Kihoz l. méh, gyermek (holt)
Kiűz l. még féreg, házi; kígyó
Kívánság, kíván l. buja, ételt
Kiveszt vadhúst; gelesztát
Kivonszon l. sebből; nyilat; nyálat; töviset; testbe lőtt nyilat
Köldök l. gyermek
Könnyebbség, könnyebbit l. szülő asszony; émelygő gyomor
Körem l. vak körem
Korrogás l. has
Kórság l. még vérkórság; havi; vízkórság
Külső seb l. seb
- Láb** l. még hidegvette; törött
Lábdagadás l. asszonynépek; asszonyok
Lágyítás l. például dagadás; has; gyomor; hasat
Léleket, légzés l. lélegzet; nehezen

Lelés l. hideglelés

Lesett, leesés l. taga leesett, kezeleesett; nyelvcsap

Marás l. mérges marás; minden marás; dühös eb marás

Meddű l. asszony; asszonyember

Megalszik l. tej

Megféggesedik l. sajt.

Megkötés l. kötés

Megöl l. rókát; serkét

Megüil (hust) l. legyek

méh = mátra

Méh l. gyermek

Menstruáció l. havikórság/

Mérgezés l. még méreg; etetés, étetés

Mosni l. szájmosni

Nevel, nevelés l. Tej; haj; szőr; mag

Nyil l. még testbe lőtt ~

Nyilallás l. váll közötti

Nyit l. hallást

Odvasság l. fog

Öl l. gyermek

Oldalfájás l. aszonymépek

Orca l. még szeplő, semergezett; himlős; fekete

Orvosság l. semergezett orca; nyarlott bor; veséknek;

szájnak

Összeforraszt l. húst

Ótvar l. oltvar

Pökés l. vérpökés

Rekedés l. sebrekedés

Remse l. seggi remse

Rettegők, rettegés l. szűnek

Romlás l. melyromlás

Ront l. kő

Rothadás l. tüdőrothadás; inyek; fogíny

Rüh, rih l. még barom, ló

Sár l. fekete

Seb l. még vadhús; rothadt; folyó; fene; bél; barom

Serke l. tetü

Sérves = sérés ???

Sömör l. még orcát

Sugorodás l. inak

Sül l. orrában való; alfelen való

Száj l. még omlott ; bűdös

Szárazság l. gége

Szédelgés l. még fő

Székrekedés = rekedés ?

Szem l. még véres ~; könnyvez; homályos

Szemeldek l. szőrt szemeldekről;

Szemöldök l. szemeldek

Szemölcs l. szömölcső

Szeretet = szerelem ???

Szín, színt ád l. semergezett orca; orcának

Szű l. bánat; szű = szív

Tag l. elesett

Tekerés l. has

Test l. kékiült, verés;

Tesz l. magtalanná tesz

Tisztulás, tisztítás; tisztít l. még szemtisztulás;

dögös ház; gyomor; fő; bőr; fog ; seb; orr; vér; orca; nyálat;

korpás főt; májat; flegma; fekete orca, feketet sár; mérget; lépet

Tökösség l. gyermek

Törés l. csont

Torok l. még gelyvás

Torong l. seggi remse

Tövis l. sebből

Tur l. ló turja

Tűz, tüzes l. még dagadás, fakadék; folyó; Szent Antal tüze

Utál l. étel

Ütés l. még gutta

Űz l. kiűz; férget

Var, varas l. gyermek; leves var

Vas l. sebből

Velő l. fővelő

Vér (folyás l. asszony) ; állatás (orrvér)

Verés l. test, kékiült

Vesz l. lélegzetöt

Vett l. hidegvett

Viszketés l. szemnek

Vizelet l. még véres ; nehéz ; csepegő;

Zsába, sába l. far

Zsugorodás l. még inak

ÖSSZEFOGLALÁS A bemutatott összefoglaló több tényezőre is felhívja a figyelmet a *Herbárium* és annak jelentősége kapcsán:

1) Melius Juhász Péter debreceni református püspöknek a halála után, 1578-ban Kolozsvárott kiadott orvosbotanikai munkája (Melius 1578) szemlélete, mutatórendszere alapján az első magyar nyelvű természettudományos kézikönyvnek tekinthető.

2) A munka orvosi mutatójában több mint 300 orvosi fogalom van kerekén 1650 adattal.

3) A legtöbb adattal (20–30 recepttel) mutatózott fogalmak a következők: sárgaság (30), fogfájás (29), hurut (28), kő (27), hideglelés (27), rászt (25), hasfájás (25), kórság (23); kígyóharapás (23), főfájás (23), dagadás (23), vízkórság (22), kosz (22), Szent Antal tüze (20), tehát a fogalmak

kb. 4%-ra (14 fogalomra) az adatok kb. 25%-a (393 adat) vonatkozik.

4) Az összetételekben és származékokban leggyakrabban használt orvosi fogalmak a következők:

Dagadás: fáradtság; torok; sebdagadás; nyelvnek; combnak; szemdagadás; nyaknak; has; gyomor; fülnek; fő; belső; asszony lába

Fájás: mellyfájás; torokfájás; térdfájás; szűnek ~; szemfájás; köldök; inyek; inak; has; gyomor; fül; fog; fő; bél; májfájás; lép; hólyag

Folyás: vérfolyás; hasfolyás; fülből; főfolyás; magnak folyása

Gyógyítás: sebgyógyítani régi sebet; süketség; rebegő nyelvet; orrcsepegést; naptól feketült orcát; mérges sebet; turt; gyermek hasát

Tisztulás, tisztítás: szemtisztulás; dögös ház; gyomor; fő; bőr; fog; seb; orr; vér; orca; nyálat; korpás főt; májat; flegma; fekete orca, feketet sár; mérget; lépet

5) A *Herbárium* „orvosi” mutatója az 1500-as évek magyar orvosi nyelvének megítélése szempontjából azért is kiemelt jelentőségű, mert a munka kézikönyvjellegéből fakadóan a benne szereplő fogalmak közismertségének bizonyítéka – és egyben segítője is volt a maga korában.

IRODALOM

Bősze Péter – Szabó /T./ Attila (szerk.) 2013. A félezer éves magyar orvosi nyelv. „Lencsés György Emlékelőadások” /a Magyar Tudományos Akadémián. *Magyar Orvosi Nyelv* XIII/2: 11: 140.

Lencsés György 1577k. *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars medica*. Nyomdai kézirat. Marosvásárhely: Teleki Téka.

Melius Juhász Péter 1578. *Herbárium Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól*. Özv. Heltai Gáspárné, Colosvar.

Offner, Robert 2014. A XVI. századi erdélyi szász orvosok nyelve és Paulus Kyr egészségtankönyve (Brassó 1551). *Magyar Orvosi Nyelv* XIV/2: 99–106.

Szabó /T./ Attila 1978. Melius Péter és a kolozsvári Herbárium. In: *Melius Péter: Herbárium. Az fáknak, füveknek nevekről és hasznairól*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel sajtó alá rendezte Szabó /T./ Attila. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó. [A nyelvész Szabó T. Attilától (1906–1987) való megkülönböztetés végett került ebben az irodalomjegyzékben a biológus szerző (1941) középso névbetűje következetesen /zárójelek/ közé, mivel édesapja halála előtt a Melius-szal kapcsolatos munkáiban a Szabó Attila névformát, 1987 után viszont minden írásában csak a Szabó T. Attila névformát használta.]

Szabó /T./ Attila 2001. Magyar botanika a XVI. és XVII. században. Az orvosbotanika és a magyar tudományos nyelv kialakulása. *Millennium az Akadémián. Akadémiai Műhely – Közgyűlési előadások III.* (2000. május.) Budapest : MTA. 1205–1225.

Szabó /T./ Attila 2002. *Herbárium, Kolozsvár 1578*. In: *Melius Péter: Herbárium. Az fáknak, füveknek nevekről és hasznairól*. Faximile kiadás. Budapest: Balassi Kiadó; MTA Irodalomtudományi Intézete; Országos Szechenyi Könyvtár.

Szabó /T./ Attila 2005. A 16. századi magyar növénynevek és növényismeret Várad Lencsés György (1530–1593) „Egész orvosságról való könyv azaz Ars medica” című munkája /és egyéb források/ tükrében. In: Géczi János (szerk.): *Iskolakutúra. (Nyelvészeti Tanulmányok, Simonyi-émlékezés 2003.)*. *Iskolakutúra Könyvek* 27. 144–202.

Szabó /T./ Attila 2013. Várad Lencsés György (1530–1593) és a magyar orvosi-élettudományi szaknyelv. *Magyar Orvosi Nyelv* XIII/2: 82–91.

Szabó /T./ Attila – Bíró Zsolt 2000 & 2016. *Ars Medica Electronica: Várad Lencsés György (1530–1593)*. CD-ROM. BioTár Electronic, Gramma 3.1. & 3.2. MTA – EME – BDF – VE, Budapest/Kolozsvár/Szombathely/Veszprém.

Szabó /T./ Attila – Tóth Kálmán 2015. Gyermekeknek való orvosságok anno 1500. Várad Lencsés György (1530–1593), Egész orvosságról való könyv azaz Ars medica rekonstrukciója nyomán készült adatbázis alapján (Mutatványok). In: Löwy Dániel (szerk.): *Album Amicorum Dr. Löwy Károly (Dániel) Károly 90*. Kolozsvár: Ábel Kiadó. 84–112. (On-line elérhető:

epa.oszk.hu/02300/02316/00012/.../EPA02316_kaleidoscope_2016_12_001-033.pdf; epa.oszk.hu/02300/02316/00012/pdf/)

„Egy és ugyanazt a tapasztalatot másként programozza agyába egy német és egy magyar nyelvű ember. De jegyezzük meg: az ember anyanyelvén azt mondja el, amit gondol, idegen nyelven pedig azt mondja el, amire képes.”

Gaál Csaba
Egy életút gondolatai